

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**Empathy Matters:
Embodied Encounters and Entanglements
in Anthropocene Fiction and Film**

**[Az empátia anyagai:
Testet öltött/(meg)testesült találkozások és összefonódások az antropocén
irodalomban és filmben]**

Novák Zsófia

Témavezető: Dr. Bényei Tamás

DEBRECENI EGYETEM

Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2025

I. Az értekezés témája és célkitűzései

Az értekezés legfőbb célja, hogy irodalmi és filmművészeti alkotások – többek között Philip K. Dick *Álmodnak-e az androidok elektronikus bárányokkal?* [*Do Androids Dream of Electric Sheep?*] című regénye, Viktor Koszakovszkij *Gunda* (2020) című, meditatív tempójú állatfilmje, Lisa Joy és Jonathan Nolan *Westworld* (2016) című sci-fi sorozata, Spike Jonze *A nő* [*Her*] (2013) című filmdrámája, Kazuo Ishiguro *Klara és a nap* [*Klara and the Sun*] (2021) című regénye, Ursula K. Le Guin „Birodalmaknál is hatalmasabb és lassabb” [„Vaster than Empires and More Slow”] című novellája (1971), és Jeff VanderMeer *Borne* (2017) című weird regénye – elemzése során tárja fel az „inter-creatural empathy” (teremtmények közötti empátia) jelenségének működését és összetettségét. Ez az új terminus, amelynek bevezetése a dolgozatom egyik újdonságát képezi, a széles körben használatos „fajközi empátia” (*interspecies empathy*) fogalmi körének bővítését szolgálja (nem feltétlenül csak a disszertáció kontextusában), mivel az elemzett szövegek és filmek által megjelenített és létrehozott kapcsolódások túlmutatnak az ember–állat kétosztatúságon, és növényi, (bio)technológiai, illetve mesterséges lényekkel való viszonyokra is kiterjednek. A dolgozat fő céljait maga a cím is tükrözi. Az *Empathy Matters* kifejezés, mely az angol „matter” szó (amely igeként jelenthet „problémát,” illetve kifejezheti valaminek a „fontos, lényeges” mivoltát, főnévként pedig „anyag”-ként fordítható) többértelműségére épül, egyfelől jelzi azon célokat, hogy rávilágítsak az empátia árnyoldalaira és kettős természetére, valamint reflektáljak azokra a nehézségekre, amelyekbe elkerülhetetlenül ütközünk, amennyiben kísérletet teszünk arra, hogy az empátia hatókörét az emberi szférán túli létezőkre is kiterjesszük. Másfelől e kifejezés azt az állítást is magába foglalja, hogy az empátia *fontos* – így utal arra az értekezésben kifejtett meggyőződésekre is, miszerint az antropocén korban politikai felelősségnek és etikai kötelességnek tekinthető az empátia és a gondoskodás [*care*] kiterjesztése az ember (feltételezett) határain túlra is, ez pedig az „ember” kategóriájának korlátaira nézve is létfontosságú következményekkel járhat. Az értekezés alcíme, *Embodied Encounters and Entanglements in Anthropocene Fiction and Film* [„Testet öltött/(meg)testesült találkozások és összefonódások az antropocén irodalomban és filmben”], a testben gyökerező, testi folyamatokból kiinduló (a filozófiai és pszichológiai szakirodalomban jellemzően alacsonyabb rendűként számon tartott) empátiaformák szerepének újragondolására és újraértékelésére tett kísérletemre utal, különösen a nem-emberi teremtményekhez (*creatures*) való, közvetlen és közvetett kapcsolatok vonatkozásában. Az alcím ugyanakkor elhelyezi vizsgálódásomat az antropocén kontextusában is, és tág értelemben utal a dolgozat korpuszát alkotó filmek, sorozatok és szövegek jellegére. Az értekezésem aktualitása mellett szóló legfőbb érvek egyike

az, hogy a földi létezők egymásra hatásából eredő érzelmi-affektív következmények ilyen szempontú (felül)vizsgálata nemcsak időszerű, hanem elkerülhetetlennek is tűnik az antropocénben. Amint ez az „új, emberi kor” a maga kaotikus és kiszámíthatatlan módjain kibontakozik, az állandó (és egymással szorosan összefüggő) ökológiai, egészségügyi és társadalmi-gazdasági válságok által sújtott emberiség egyre inkább kénytelen felismerni, hogy „sorsa szorosan összefonódik mindenféle más entitások sorsával” (Shaviro 1).

A dolgozat egyik elsődleges célja tehát annak előtérbe állítása, hogy a nem-emberi és emberi lények közötti, ökológiai, érzelmi és testi értelemben vett egymásra-utaltságok miként jelennek meg az elemzett korpuszban, valamint annak mérlegelése, hogy az adott filmekben, sorozatokban és irodalmi szövegekben kialakuló kapcsolódások és az azokban előtörő (kölcsonös) sebezhetőségek hogyan járulhatnak hozzá a biológiai, mesterséges és hibrid eredetű entitások közötti (affektív) hierarchiák lebontásához. Az értekezésben górcső alá veszem az empátiának mindazokat a pozitív és problematikus aspektusait, amelyek az általam vizsgált, meglehetősen széles korpuszban felmerülnek, és ennek segítségével kívánok rámutatni arra a szoros, eredendő összefüggésre, amelyet a törődés vagy gondoskodás emberközpontú hierarchiája (C. Adams 15) és az általam az empátia belső hierarchiájának nevezett struktúra között vélek felfedezni; pontosabban, állításom szerint a törődés antropocentrikus hierarchiájának logikája beszivárog az empátia hierarchikus felfogásába, de ugyanakkor épül is arra. Carol J. Adams értelmezésében ez a felfogás olyan gondolati keretrendszer, amely véges erőforrásként kezeli a gondoskodást, és mindenekelőtt az emberi szükségleteket részesíti előnyben, maga után vonva azt a nézőpontot, miszerint a törődés köre csak akkor terjeszthető ki nem-emberi lényekre, ha már minden emberi szükségletet kielégítettünk (16). Következésképpen az értekezésben amellet érvelek, hogy amennyiben véget kívánunk vetni a gondoskodás képességét ily módon szűkítő felfogásnak, úgy törekvésünk megköveteli az empátia folyamatainak megközelítésében hosszú ideje fennálló, hierarchikus felfogás felszámolását is.

A vonatkozó filozófiai és pszichológiai szakirodalom áttekintésére építve értekezésemben igyekszem bebizonyítani, hogy azon nézetek, amelyek az empátia szomatikus-affektív és imaginatív-kognitív formáit vagy összetevőit kvalitatív alapon különböztetik meg, az empátia részét képező jelenségek teoretikus megközelítéseiben belüli hierarchia létezését jelzik: a legtöbb elmélet ugyanis a kognitív és a perspektívaváltásra épülő változatokat kezeli az empátia fontosabb, kifinomultabb vagy fejlettebb formáiként. Az empátia hierarchiája alatt tehát azt a régóta érvényesülő és széles körben elterjedt felfogást értem, miszerint a kognitív empátia (amely az elterjedt meghatározások szerint leírható a másik belső állapotainak vagy

megélésének *szándékos*, tudatos mentális szimulációjaként, melynek eredménye a másik perspektívájának, elméjének, helyzetének bizonyos szintű megértése) valamiképp magasabb rendű, mint az affektív vagy testi/megtestesült empátia. Utóbbi jellemzően ösztönös, tudattalan, zsigeri reakciókra épül, s ekként olyan folyamatokhoz köthető, mint az érzelmi ragály (*emotional contagion*) és a testi mimikri különböző formái, amelyeket Assmann és Detmers együttesen olyan „múlékony és önkéntelen affektív állapotként” határoznak meg, amely „alig több, mint szomatikus reflex, és amelyen *minden állatfaj osztozik*” (5, saját kiemelés). Felfogásom szerint az a fogalmi keret, amely előnyben részesíti a gyakran az *ember egyedülálló képességeként* számon tartott kognitív empátia változatait a testben gyökerező, automatikus testi folyamatokhoz kötődő, többnyire az állati léthez, és így egy alacsonyabb rendű szomatikus szférához kapcsolt formákkal szemben, egyszerre tükrözi és erősíti azt a logikát, amely feltétlen elsőbbséget ad az emberi nézőpontoknak, érdekeknek és szempontoknak, miközben a nem-emberi lényeket tekintetbe sem veszi, és tőlük a legalapvetőbb jelentőséget is megtagadja.

Így tehát az értekezés fejezeteiben azt vizsgálom, hogy az elemzett filmes és irodalmi művek miként vesznek részt, nyíltan vagy burkoltan, e hierarchikus struktúrák kikezdésében, és amellet érvelek, hogy az affektív rezonancia, a testi mimikri módozatai és az érzelmi ragály jelentős és ígéretes lehetőségekkel bírnak az emberi és nem-emberi teremtmények közötti kapcsolatok kialakulásában és fenntartásában. Elemzéseimben – különösen a harmadik fejezetben, amely a (hiper)empátia és a mimikri irodalmi szövegekben megjelenő alakzatai köré szerveződik – igyekszem bemutatni, hogy az ilyen ösztönszerű empatikus folyamatokkal szemben táplált idegenkedés és előítélet nemcsak az esetleges „fájdalmas érzelmi túlterheléstől” (Aaltola, *Varieties* 201) való félelemből és annak vélt etikai következményeiből (például az altruista cselekvés hiányából) fakad. Álláspontom szerint ezek az elutasító attitűdök rámutatnak egyfajta szorongásra is, amely a testi rezonancia elárasztó, határokat áthágó vonásaihoz és az ebből fakadó, sebezhetőségtől való félelemhez kapcsolható. Értekezésemben azonban e megközelítésekkel szemben éppen amellet érvelek, hogy a testben gyökerező tapasztalatok közösségének felismerése, amelyet a szomatikus mimikri és az érzelmi ragály lehetővé tesz (sőt, kikényszerít), fontos, és eddig nagyrészt figyelmen kívül hagyott lehetőségekkel bír, különösképpen az általam „spekulatív empátiának” nevezett kapcsolódási mód számára.

Spekulatív empátián azt a nem-emberi és emberi teremtmények között kialakuló kötődést értem, amelyet az értekezésben elemzett szövegek és filmek ábrázolnak. A fogalom elnevezése egyszerre utal az értekezésben vizsgált narratívák többségének spekulatív jellegére, valamint arra a képzelőerőben gyökerező jellegre, amelyet szintén az e fogalom által leírt

kapcsolódás alapvető részének tartok. A spekulatív jelző magában foglalja annak felismerését és tudatosítását is, hogy a nem-emberi lényekkel való empátikus kapcsolódás mindig bizonyos fokú spekulatív aspektussal bír: sosem érthetjük meg teljesen a tapasztalataikat, nem térképezhetjük fel mentális tartalmaikat, de közeledhetünk hozzájuk úgy, hogy képesek vagyunk megőrizni kíváncsiságunkat, bizonytalanságunkat és rácsodálkozó figyelmünket. A spekulatív empátia aktív válaszként fogható fel, amely rezonáló együtt-érzésként és együtt-létként bontakozik ki, és amelynek során az érintkező, érző entitások megnyílnak a másik affektív megnyilvánulásai felé. Számos általam vizsgált filmes és irodalmi narratívában tükröződik ez a reflexív, befogadó és reflektív empátikus attitűd, amely érzelmi ragályban és testi mimikri-folyamatokban gyökerezik, és amelynek határátlépő potenciálja alapvető szerepet játszik a spekulatív empátia emberi és nem-emberi lényeket összekötő vetületében, mert rávilágít arra a nem akaratlagos hajlamunkra, hogy befogadjuk más entitások megtestesült elméinek affektív-szomatikus kifejezésmódjait, és *feleljünk* azokra. A spekulatív empátiában részt vevő ösztönös rezonancia ugyanakkor olyan testi rokonságra mutat rá, amely nem feltételez és nem követel meg megértést – az empátikus kapcsolódás e módjának lényege sokkal inkább az, hogy általa kitapogathatóvá váljon az a megfelelő távolság, amely olyan viszonyt tesz lehetővé emberi és nem-emberi lények között, mely nem tolakodó és nem invazív. E távolság, melynek kimérése és belakása a vizsgált filmek, szövegek és sorozatok cselekményének gerincét adja, nem jelent szenvtelenséget vagy leválasztódást (amely a legtöbb kognitív empátia-felfogásnak alapvető eleme), hanem azt követeli meg az empátia alanyától, hogy fenntartsa a kapcsolódást e *távolságon* keresztül is, megmaradva a másik által kiváltott affektív benyomások közegében, miközben értékeli és tekintetbe veszi az emberi és nem-emberi tapasztalatiság közötti elkerülhetetlen szakadékot. A korpusz elemzése során kirajzolódó spekulatív empátia tehát bizonyítékul szolgál arra, hogy az empátia aszimmetrikus és káros vonásait ellensúlyozzák a benne rejlő lehetőségek, melyek következtében bizonyos módozataiban az empátia egy kiegyensúlyozottabb, *kölcsönös* kapcsolódás alapjául szolgálhat, ahol a kapcsolatban álló lények egyike sem uralkodik a másik felett. Ily módon, a spekulatív empátia dinamikájának feltárása által – amely a szigorúan kognitív irányultságú empátiafogalmakkal szemben megerősíti a mindenféle testek és affektív hatások iránti, bennünk rejlő fogékonyság jelentőségét és az abban rejlő potenciált – az értekezés egyik fő célja, hogy hozzájáruljon az empátia és a gondoskodás hierarchiáinak lebontásához. Értekezésemben feltérképezem az észlelés, a kogníció és különösképpen az affektus szerepét azokban az empátikus folyamatokban, amelyeket a kiválasztott filmes és irodalmi művek elképzelnek és – esetlegesen – életre hívnak, ezzel pedig azt kívánom megmutatni, hogy e

szövegek és filmek miként tárják fel a fentebb ismertetett hierarchiák működését és viszik véghez, akár burkoltan, akár nyíltan, azok lebontását.

II. Az értekezésben alkalmazott módszerek és a fejezetek áttekintése

Az antropocén mint kognitív és – ami még fontosabb – affektív értelemben is felforgató tapasztalat radikálisan aláássa az emberiségnek az antropocentrikus perspektívák és diskurzusok által magától értetődőnek tekintett autonómiáját és felsőbbrendűségét, s egyúttal a nem-emberi entitásokkal való kapcsolatok újratárgyalására kényszerít. Az itt tárgyalt, műfaji, poétikai és politikai tekintetben is széles skálán mozgó műveket mind e felkavaró állapot érzelmi következményei foglalkoztatják, miközben lehetséges utakat igyekeznek felvázolni azzal kapcsolatban, miként lehet megküzdeni és „megbékélni antropocén állapotunkkal” (Vermeulen, *Literature* 5). Értekezésem szempontjából kulcsfontosságú, hogy ezek az irodalmi és vizuális alkotások a nem-emberi lényeket az empátia tárgyaiként és *alanyaiként* mutatják be, és az antropocentrizmus feladását, kritikáját vagy legalábbis problematizálását célzó (többé-kevésbé nyílt) erőfeszítéseik részeként térképezik fel az emberi és nem-emberi teremtmények közötti empátia és gondoskodás vetületeit, lehetőségeit és buktatóit.

Olvasataim az animal studies, az ökokritika, az affektuselméletek és a kritikai poszthumanizmus dinamikusan fejlődő elméleti diskurzusaira építenek. Bár saját nézőpontokkal és önálló fókusszal is rendelkeznek, ezen elméleti keretrendszerek közös törekvése az emberközpontú közelítések kikezdése, valamint azoknak a hagyományos felfogásoknak a kétségbe vonása, melyek az emberit elhatárolható és autonóm kategóriaként határozzák meg. A fentiek közül a közös megtestesültségre, a kölcsönös sebezhetőségre és az emberi és nem-emberi lények összegabalyodásaira (*entanglement*) összpontosító kritikai poszthumanizmus témái és céljai illeszkednek legszorosabban saját, az empátia hierarchiájának (felül)vizsgálatát célzó kutatásomhoz, többek között annak feltárása által, hogy „milyen lények, kötelékek és világok jöhetnek létre és válhatnak láthatóvá, ha és amikor az emberi kivételesség elvét magunk mögött hagyjuk” (DeFalco, *Curious* 8).

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az értekezésben vázolt és feltérképezett, állatok, emberek, növényi létezők és (bio)technológiai teremtmények közti viszonyokra is kiterjesztett empátiát nem tartom sem magától értetődő, sem átfogó megoldásnak, amely önmagában képes választ adni szerteágazó társadalmi-ökológiai válságokra, környezeti igazságtalanságokra és a nem-emberi lényekkel szembeni kegyetlen bánásmódra: emellett pedig muszáj kitérni az empátia kihívást jelentő és problematikus vonásaira is, melyeket a disszertációban szintén részletesen tárgyalok. Bár elemzéseimben igyekszem előtérbe állítani az empatikus

kapcsolódás kölcsönösen előnyös lehetőségeit és hatásait, Danielle Sands és Elisa Aaltola álláspontjával egyetértésben azt is mindvégig igyekszem figyelembe venni, hogy minden, emberi–nem-emberi viszonylatban létrejövő empátiáról szóló fejtegetés jelentős óvatosságot igényel, és fontos ügyelni arra, hogy az empátia „sokféle célt szolgálhat, köztük erősen problematikusakat is” (Assmann és Detmers 9). E szempontokat is figyelembe véve, célom úgy navigálni a különböző és gyakran ellentmondásos empátia-megközelítések között, hogy termékenyen kiaknázhassam a fogalom többértelműségét, miközben az empátia dinamikáit és az azokkal való visszaéléseket is feltérképezem a nem-emberi lényekkel való potenciális kapcsolódási módokat tárgyalva. Módszeremnek kettős célja van: minden fejezetben kitérek azokra a főbb problémákra vagy akadályokra, amelyek az emberi és nem-emberi teremtmények közti empatikus viszonyokat hátráltatják vagy ellehetetlenítik, majd különféle nézőpontokból kísérletet teszek annak körvonalazására, hogyan képzelhető el és képezhető újra az empatikus kapcsolódás oly módon, hogy az magában foglalja azokat a különböző entitások közötti rokonságokat és kapcsolatokat, amelyekkel antropocén jelenünkben számolnunk kell – és számot kell vetnünk.

Az első, „*Narrating nonhumans: anthropomorphisation and trans-species empathy in Our Planet, Gunda and Cow*” című fejezet először David Attenborough *Our Planet – Bolygónk csodái* (2019) című sorozatának egy epizódját vizsgálva térképezi fel az antropomorfizáció aggályos mechanizmusait, kiemelve a sorozat által előnyben részesített, projektív jellegű kognitív empátia által felvetett problémákat. A következő alfejezet fókuszában a *Gunda* (2020) áll: e film úgy ábrázolja „közönséges” haszonállatok életét, hogy eltekint a természetfilmekben megszokott narratív magyarázó keret használatától. Bár Koszakovszkij lassú filmje első pillantásra az *Our Planet* szöges ellentétének tűnhet, összehasonlító elemzésem arra derít fényt, hogy a két mű közötti hasonlóságok valójában jelentősebbek, mint az őket elválasztó különbségek. Még ha a *Gunda* kifejezetten a nem-emberi lények hang általi és testi önkifejezési módjainak előtérbe állítását célozza is, vizuális nyelve többnyire nem kevésbé antropocentrikus, mint Attenborough emberi hangja. Az utolsó alfejezet Andrea Arnold *Cow* (2021) című filmjét elemzi, és amellet érvel, hogy a film az előbbieknél hatékonyabban bontja le azokat a hatásmechanizmusokat, amelyeket a hierarchikus, távolságtartó tekintet ébreszt. Az *Our Planet*tel és a *Gunda*val ellentétben a *Cow* kendőzetlenül ábrázolja az emberi és állati testek találkozásait, és számos részletében markánsan taktilis jellegű vizualitást hoz létre, amely lehetőséget kínál a nézőknek arra, hogy megtestesült és affektív módokon hangolódjanak össze az állatokkal, akiket a film ábrázol, és akikkel *kapcsolatba is lép*.

A második fejezet, amely az „*Empathy for the machine: android affect in Westworld and Her*,” címet kapta, az ember–android kapcsolatokat „technofób” és techno-optimista jellegű ábrázolásaival foglalkozik. Elsőként a *Westworld* első évadát elemzi, majd áttér a *Her* című film tárgyalására, mielőtt együttesen és összehasonlításban is megvitatná a két alkotást. Álláspontom szerint a *Westworld*, melyben a robotok öntudatra ébrednek és az emberek ellen láznak, a klasszikus technofób hagyományhoz kapcsolódik, míg Jonze *Her* című filmje nemcsak melankolikus-meghitt hangulata révén tér el a legtöbb mesterségesen intelligens és emberi lények közötti kapcsolatokat feldolgozó sci-fi narratívától, hanem abban is, hogy az emberi főhős mesterséges társát kizárólag hangja által jeleníti meg. A két mű párhuzamos vizsgálatában elsősorban a szintetikus emberi hang és arc fenomenológiai, etikai és affektív vonatkozásait vizsgálom. Elemzésemben arra keresem a választ, hogy a mesterséges intelligenciával rendelkező entitások vokális és affektív ágenciája milyen összefüggésben áll azzal, hogy képesek-e empátiás kapcsolódást és ahhoz kapcsolódó ösztönös-testi reakciókat kiváltani emberi szereplőkből és nézőkből, továbbá (részben a korábbi fejezet folytatásaként) az antropomorfizáció ellentmondásos hatásait is feltárom a technológiai teremtményekhez való emberi viszonyulások tükrében.

A harmadik fejezet Octavia Butler *A magvető példázata [Parable of the Sower]* (1993) és Ursula K. Le Guin „Birodalmaknál is hatalmasabb és lassabb” (1971) című műveit elemzi, a mimikri, az érvessztés, az eltompulás, az empátiás distressz és a fúzió jellegű azonosulás által kiváltott önorientált distressz dilemmáira koncentrálna. E kérdések a két szöveg által vizionált transzgresszív empátia spekulatív verziói kapcsán merülnek fel, amelyek különböző jellegű hiperempátiás rendellenességekként jelennek meg Le Guin novellájában és Butler regényében, és a főhősök szélsőséges sebezhetőségét eredményezik. A (hiper)empátia tapasztalatának ezen fiktív világokon belüli konstrukcióit feltérképező fejezetben amellet érvelek, hogy a főszereplők folyamatos, más emberi és nem-emberi entitások affektív és megtestesült megnyilvánulásai által történő megfertőződése rávilágít az érzelmi ragályban rejlő pozitív potenciálra is. A mimikri gyakran nyugtalanító aspektusaira és a (hiper)empátia evolúciós jelentőségére összpontosítva annak folyamatát követem végig a fejezetben, hogy miként válik a főszereplők kezdetben a környezetükhöz való alkalmazkodásuk akadályának tűnő hiperempátiás állapota alkalmazkodóképességük alapvető elemévé.

A negyedik, „*Companion creatures – speculative empathy, tactile response-ability and the potential of embodied proximity in Fifteen Dogs, Borne and Klara and the Sun*” című fejezet azt a kérdést járja körül, hogy az itt elemzett regények hogyan ábrázolják és közvetítik a megtestesült, taktilis érintkezésen keresztül megnyilvánuló empátiás kapcsolódást –

különösképpen olyan relációkban, ahol a verbális kommunikáció lehetetlen, vagy kudarcot vall. André Alexis *Fifteen Dogs* című műve egy Nira nevű nő és egy hibrid kutya, Majnoun kapcsolatára összpontosít; Kazuo Ishiguro *Klara és a nap* című regénye a címben szereplő „mesterséges barát” és elbeszélő, Klara, és az embergyermek Josie kapcsolatának krónikája; míg Jeff VanderMeer *Borne* című, posztapokaliptikus műve egy emberi túlélő és egy alakváltó biotechnológiai entitás összetett viszonyát és az abból eredő bonyodalmakat dolgozza fel. A három regény együttes elemzése révén arra kívánok választ adni, hogy miként gerjeszthet a társ-teremtmények közötti, kezdetben zavarba ejtő és paradox módon elidegenítő közelség és intimitás egyfajta termékeny nyugtalanító kényelmetlenséget (R. Adams 712). Ez a nyugtalanító kényelmetlenség álláspontom szerint értelmezhető a Donna Haraway „staying with the trouble” (*Staying* 3) kifejezése által leírt attitűd egyfajta megvalósításaként is, amely teret nyithat annak, hogy kritikus szemmel gondoljuk újra a nem-emberi és emberi teremtmények közti konfrontációk és kapcsolódások természetét, valamint az empátia és gondoskodás (hatalmi) dinamikáit a különféle fajokat és létmódokat átható összegabalyodásokban.

A fejezetek egyik alapvető célja annak feltérképezése, hogy az empátia miként működik egyszerre stratégiaként és témaként. Azáltal, hogy kombinálja a diegetikus (vagyis a narratíván belül ábrázolt) empátia vizsgálatát a szöveggel vagy a mozgóképpel való kapcsolódás által kiváltott olvasói és nézői empátia vizsgálatával, az értekezés olyan megközelítést igyekszik érvényesíteni, amely a szakirodalomból mindeddig hiányzott. A korábbi kutatások ugyanis jellemzően különválasztották például az empátia és olvasásélmény (pl. Suzanne Keen *Empathy and the Novel* c. kötete) valamint az empátia és nézői tapasztalat (pl. Alexa Weik von Mossner *Affective Ecologies: Empathy, Emotion and Environmental Narrative* c. gyűjteménye) viszonyának vizsgálatát. Az első és a második fejezetben ezért a diegetikus empátia dinamikájának tárgyalása mellett kognitív és fenomenológiai filmelméletekre is támaszkodom: az előbbieket a nézőkből empatikus reakciókat kiváltani hivatott narratív és filmnyelvi stratégiák elemzésében hívom segítségül, az utóbbiak segítségével pedig azt mérlegelem, hogy a nézők potenciálisan milyen megtestesült tapasztalatokat élhetnek át a film testével és érzéki látványával szembesülve. Irodalmi művek bevonása azért feltétlenül indokolt, mert a szövegekben nyelvi eszközökkel megteremtett és közvetített empátiakonfigurációk elemzése alapvető fontosságú annak vizsgálatában, hogy miként segíthetik vagy akadályozhatják a kiegyensúlyozott kapcsolatok kialakítását a korpuszban megjelenő, emberi és nem-emberi létformák között létesülő empátia-verziók. Elemzéseimben azt vizsgálom, hogy hogyan működik, és hogyan válik diszfunkcionálissá az empátia, miközben hangsúlyt fektetek arra,

hogy a nem-emberi lények milyen különböző kapcsolódási módokat hívnak elő, amikor hangjukkal, testi megnyilvánulásaikkal és fluktuációjukkal, vagy átható affektív rezonanciájukkal fejezik ki megtestesült elméjüket és érző mivoltukat. Figyelmet fordítok arra is, hogy ezeket a kifejezésmódokat hogyan fogadják a diegézisen belüli emberi szereplők, és hogy miként igyekeznek ezeket az írók és filmalkotók ábrázolni annak érdekében, hogy bizonyos reakciókat váltsanak ki a közönségükből. Annak felmérése azonban, hogy ezek a törekvések sikeresek-e vagy sem, kívül esik a dolgozat hatáskörén; az értekezésnek ugyanakkor fontos célja az empátia narratív és filmes alkalmazásának kritikus szempontú megközelítése, különös tekintettel annak manipulatív és antropomorfizáló aspektusaira.

Minden fejezet ötvözi a szoros olvasás (*close reading*) és az összehasonlító elemzés módszereit; az előbbi egyben annak a törekvésemnek is része, hogy elkerüljem az „inter-creatural empathy” fogalmának használatából fakadó problémát – a fogalom (tévesen) úgy is értelmezhető, mintha azt sugallná, hogy az állatok, növények, (bio)technológiai és emberi lények megtestesült tapasztalatai és megélt valóságai közötti létfontosságú különbségek elmoshatók, valamint hogy az ezekből fakadó kapcsolatok természete is egységesíthető. Hogy ne keltsem azt a benyomást, miszerint e társulások és összegabalyodások mindegyikében ugyanaz az empátikus kapcsolódási mód érvényesül, szoros olvasataim a különféle nem-emberi és emberi lények között kialakult kapcsolatok egyéni sajátosságaira összpontosítanak, hangsúlyozva az egymással kapcsolatba kerülő teremtmények affektív-érzéki megnyilvánulásainak és modalitásainak sokféleségét, valamint figyelembe véve az eltérő ontológiai státusukból és testi, érzékelési, valamint affektív tapasztalataik különbségeiből fakadó etikai következményeket is. Az összehasonlító elemzéseknek mindemellett az is célja, hogy felszínre hozzanak bizonyos, az empátikus kapcsolódásokra vagy azok hiányára jellemző mintázatokat, amelyek átszínezik és áthatják a szövegek és filmek által színre vitt kaotikus, transzgresszív és intim konfrontációkat. A komparatív olvasatok ekként nemcsak az emberi és nem-emberi lények között működő biopolitikai mechanizmusok által megteremtett és ellenőrzött határok megkérdőjelezését teszik lehetővé számomra, de e határok lebontásának bizonyos lehetőségeit is jelzik, épp azáltal, hogy rámutatnak azok eredendő átjárhatóságára.

III. Az értekezés eredményei

1) Az értekezés tárgya és a korpusz sokszínűsége

A disszertáció egyik fő újdonsága abban rejlik, hogy az empátia (önmagában is vitatott) jelenségének tükrében, egymással összefüggésben vizsgálja a természetkulturális (*naturecultural*) viszonyok, a nem-emberi érzőképeség (*sentience*) és a mesterséges tudat

problémáit. Bár egyre több tudományos kutatás foglalkozik az empátia problematikájával (egyúttal igazolva e dolgozat relevanciáját), ezek többnyire vagy kizárólag az ember–állat kapcsolatok tárgyalására, vagy csak a technológiai lényekhez fűződő affektív viszonyokra szorítkoznak. Az értekezés fókuszának ilyen módú és mértékű bővítése tudatos döntés volt: irodalmi alkotások, sorozatok és filmek széles skáláját kívántam kutatásomba bevinni, hogy a valós és spekulatív létmódok minél változatosabb konfigurációit vizsgálhassam, így helyet kaptak a disszertációban „egzotikus” és „hétköznapi” állatok, ember–állat hibridek, gyilkos androidok és „mesterséges barátok” is. Ez a megközelítés tette lehetővé számomra, hogy lényeges kérdéseket vessek fel az emberi és nem-emberi teremtmények közt potenciálisan kialakuló empátia aggasztó és ígéretes aspektusairól, és hogy különféle szempontokból, változatos kontextusokban és médiumokban vizsgáljam az empátia megnyilvánulásait.

Ahogy a fejezetekben elemzett filmes és irodalmi alkotások mutatják, nem csupán az emberi és nem-emberi állatok élete fonódik össze alapvető és sokszor meglepő módokon: a technológiai vetületek mindig jelen vannak, alakítják és bonyolítják ezeket a kapcsolatokat. A növényi, állati és mesterséges lényekről kialakított fogalmaink és ábrázolásaink sok tekintetben egymásba folynak. A technológiai entitások érzőképességével és „szubjektivitásával” szembeni elutasító attitűdök például gyakran visszhangozzák az állatok (belső) életével kapcsolatos közönyös vélekedéseket, míg a mesterséges lényekkel való (kegyetlen) bánásmód ugyanazokon az etikai és pszichológiai alapokon – az emberi kivételesség hosszú hagyományán – nyugszik, amelyek az állatok kizsákmányolásának igazolására is szolgálnak.

A különféle nem-emberi lények ábrázolásmódjai közötti átfedések nemcsak aggasztó kontinuitásokat tárnak fel az emberek nem-emberi és mesterséges létformákkal való interakcióit meghatározó hierarchikus keretrendszerek között, hanem bizonyos, az emberi észlelésmódban rejlő és antropocentrikus elfogultságunkból fakadó, mélyen ellentmondásos tendenciákat is felfednek. A nem-emberi lények kizsákmányolásának és elnyomásának egymást metsző mintázatai nemcsak az emberi kategóriák önkényességére mutatnak rá, de arra is, hogy mennyire bizonytalan és változó kritériumok alapján húzzuk meg az „emberi” határait. Amikor például a gépek kognitív-intellektuális képességei elérik vagy meghaladják az emberekét, az ember „lényege” az érzelmekben vagy az affektusban talál menedéket, amely állítólagosan elérhetetlen a technológiai teremtmények számára – így van ez a *Westworld*, az *Álmodnak-e az androidok elektronikus bárányokkal?*, a *Klara és a nap* és, legalábbis kezdetben, *A nő* esetében is. Ezzel szemben, ha állatokról van szó, az (emberi normák szerint definiált) intelligencia és tudatosság hiányát hívják segítségül a különbség fenntartására, még akkor is, ha bebizonyosodik, hogy érzelmi és szenvedőképességük nem kisebb az emberekénél. Az

értekezés egyik alapvető célkitűzése éppen az, hogy az állatok, emberek és gépek reprezentációinak egymás mellé állításával rámutasson a nem-emberi és emberi lények összefonódásainak felforgató következményeire. Ez a megközelítés – összekapcsolva az „inter-creatural” empátia dinamikáinak vizsgálatával – lehetővé teszi, hogy feltárjam a különböző létmódokhoz sorolt entitások között meghúzott határok ijesztő, ám potenciálisan felszabadító felbomlását.

2) *Az empatikus kapcsolódás körének kiterjesztése*

Bár Lori Gruen szerint „[az] empátia nem tűnik megfelelő etikai válasznak a nem-érző [*non-sentient*] világ felé” (68), az értekezés harmadik fejezetében a növényi entitásokhoz való affektív kapcsolódás lehetőségét is feltérképezem, s ezzel olyan korlátok meghaladásának lehetőségét vetem fel, amelyek álláspontom szerint túlságosan beszűkítenek más, emberi és nem-emberi létezők kapcsolatára vonatkozó empátia-koncepciókat – köztük Gruen „entangled empathy”-fogalmát, amelyet ő „olyan törődő érzékelésként (*caring perception*)” definiál, amely „a másik jól-lét élményéről való gondoskodásra irányul,” és amelyet „olyan tapasztalati folyamatként” jellemez, „amely ötvözi az érzelmeket és kogníciót” (3). Fontos célom volt továbbá megmutatni, hogy kérdéses aspektusai ellenére az empátia igenis fontos [*matters*], és hogy testi-anyagi komponensei – különösen az érzelmi ragály és a testben gyökerező mimikri vitatott fogalmai – rég megérették az újraértékelésre.

3) *Az „inter-creatural” fogalom bevezetése*

Bár szokatlanak tűnhet, az „inter-creatural” kifejezés bevezetése is szükségszerű a dolgozatban foglalt érvrendszer szempontjából. Azért döntöttem e kifejezés mellett, mert az értekezés céljait tekintve a gyakrabban használt „interspecies” kategóriát túl korlátozónak találtam. Az „inter-creatural” fogalmának az is fontos előnye, hogy a kapcsolatban részt vevő entitásokat nem redukálja azok faji meghatározottságára, hanem mindegyik résztvevő entitás saját jogán, saját élettörténete, életvilága, testi és affektív kifejezésmódjai által meghatározott egyedi lényként jelenik meg. Az „inter-creatural” kifejezés nem törli el a növényi, emberi, (bio)technológiai és állati lények közötti különbségeket, valamint azokat a változatos empátiaformákat, amelyek közöttük kialakulhatnak, hanem azt hivatott jelezni, hogy a diszkontinuitások mellett közös vonások és folytonosságok is léteznek az érző életformák között, amelyek az általam elemzett filmekben és irodalmi művekben szerepelnek: éppen ez teszi lehetővé az empatikus kapcsolódást. Amikor emberekre alkalmazzuk, amint azok organikus és inorganikus anyagi ágenciák széles körével kapcsolódnak vagy konfrontálódnak,

az „inter-creatural” szó egyszerre utal az emberi lét gyakran eltagadott teremtményi (*creaturely*) aspektusaira (amelyek itt nemcsak állati, hanem technológiai dimenziókra is vonatkoznak), és jelzi az emberi és nem-emberi létformák közötti folytonosságot.

4) *Az empátia és a gondoskodás hierarchiájának kikezdése*

A dolgozat célja, hogy hozzájáruljon a megkülönböztetés és az uralkodás antropocentrikus struktúráinak destabilizálásához, még hozzá elsősorban az empátia mechanizmusával és vélt határaival kapcsolatos, hagyományos feltételezések megkérdőjelezése révén. A fejezetek feltárják a megtestesülés, az affektus és az empátia problémái között az állatok, növényyszerű és (bio)technológiai lények viszonyaiban megmutatkozó kapcsolódásokat, és rávilágítanak a különböző létformák és -állapotok között fennálló, kölcsönös egymásra utaltságra, amely áthatja a vizsgált filmes és irodalmi műveket.

A dolgozat fő fókusza az empátia, nem pedig a gondoskodás (*care*), mivel az előbbiben rejlő, felforgató potenciált jelentősebbnek tartom: az empátia – a mimikrihez és a ragályos rezonanciához kapcsolódó aspektusai révén – gyakran tudattalan és véletlenszerű, ám ellenállhatatlan; Assmann és Detmers megfogalmazásában az együttérzés „rugalmasan katalizálható, és képes véletlenszerűen működni, átlépve a csoporthoz tartozó és a csoporton kívüli feleket elválasztó határokat” (8). Annak ellenére, hogy az empátia a kulturális és elméleti diskurzusokban újabban némileg „túlhasznált” kifejezéssé vált, még mindig alapvető összetevője a társas létezésnek, ezért is tartottam rendkívül fontosnak, hogy ne csak problémás vonásaival foglalkozzam, hanem feltérképezem a benne rejlő gyógyító és összekötő lehetőségeket is – amelyek, ahogy elemzéseimből kitűnik, szintén bőségesek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a gondoskodás ne lenne fejtegetéseim fontos eleme. Épp ellenkezőleg: értekezésemben azt is állítom, hogy az empátia és a törődés között alapvető, eredendő kapcsolat van, és igyekeztem kimutatni, hogy bizonyos empátiaformák (különösen az, amit spekulatív empatikus nyitottságnak nevezek) hozzájárulhatnak a gondoskodás hierarchiájának lebontásához azáltal, hogy kölcsönös sebezhetőségen és függésen alapuló kapcsolatokat teremtenek, amelyek átjárhatóvá teszik az állati, ember(szerű), (bio)technológiai és növényi lények közötti határokat.

5) *A „spekulatív empátia” fogalmának bevezetése*

Elisa Aaltolával egyetértésben állítom, hogy az a tény, miszerint a nem-emberi másik esetében „a megismerésnek vannak korlátai” (*Varieties* 109), semmiképpen sem jelenti egyúttal azt is, hogy minden, emberi és nem-emberi létezők közötti empátiára tett kísérlet hiábavaló (*Varieties*

167): míg a kognitív megértés szükségszerűen véges, az affektusnak, amely kulcsfontosságú szerepet játszik a régóta alacsonyabb rendűnek tartott rezonancia, megtestesült mimikri és érzelmi ragály előidézésében, nincsenek ilyen határai. Ugyanakkor, némiképp eltérve Aaltola empátia-tipológiájától, amely kizárja a fogalom által jelölt jelenségek köréből az érzelmi ragályt, saját olvasataimban igyekszem bemutatni, hogy az érzelmi ragály és az általa felszínre hozott közvetlen, intenzív testi-érzéki összehangolódás létfontosságú alapot ad a spekulatív empátiának.

A spekulatív empátia nem a megismerésre törekszik, hanem – a másik testi-affektív rezonanciáira való nyitottság és ráhangolódás révén – megerősíti a kölcsönös sebezhetőség érzését, s ekként felfogható olyan befogadókészségként is, amely önmagában is a másikkal adott válaszként szolgálhat. Az ilyen kapcsolódás ígérete és potenciálja különösen jelentős a teremtményközi viszonyokban, mivel – ahogyan elemzéseimből kitűnik – ezekben a helyzetekben a megértés gyakran lehetetlen vagy megtagadott. Ez az empátiaforma leginkább a *Cow* című filmben jelenik meg, amely óvatosan tárgyalja a testközelség és a távolság kérdését, elkerülve az antropomorf projekciót, miközben érzékeny marad a szarvasmarha-szubjektivitás taktilis gesztusaira és affektív kifejeződéseire; illetve Jeff VanderMeer *Borne* című regényében, Rachel és Borne kapcsolatában, amely óvatos, nem tolakodó kíváncsiságra épül – olyan, a képzelőerőn alapuló nyitottságra, amely a másik megnyilvánulásai, kifejezőmódja iránti érdeklődés és az annak megértésébe fektetett energia formájában nyilvánul meg –, valamint figyelmes, testben gyökerező rezonancián, és az azzal társuló, a „megfelelő távolság” (Puig de la Bellacasa 5) kitapogatóására épülő gondoskodáson nyugszik.

IV. Konferenciaelőadások

- **2023. november:** The Factual Animal: Audiovisual Representations of Real Other-than-Human Animals (Valencia, Universitat de València, SP): **“Speaking for Nonhumans: The Voices of Advocacy in *Our Planet*, *Earthlings* and *Dominion*.”**
- **2023. szeptember:** NYIM18 (Nyelv, Ideológia, Média) Konferencia – Át/változások (Szeged, Szegedi Tudományegyetem, HU): **“Elmosódó énhatárok – A transzgresszív empátia alakzatai Octavia Butler és Ursula K. Le Guin műveiben.”**
- **2023. május:** Recent Approaches to the Posthuman: Cultural Reflections on the (Post-)Human Condition (Zaragoza, Universidad de Zaragoza, SP): **“Vegetal encounters – nonhuman agency and colonizing affect in *Annihilation* and ‘Vaster than Empires and More Slow.’”**
- **2023. január:** HUSSE 2023 Conference / A Magyar Anglisztikai Társaság konferenciája (Miskolc, Miskolci Egyetem, HU): **“Empathy for the Machine: Android Affect in *Her* and *Westworld*.”**

- **2022. október:** The View from the Anthropocene Conference / Antropocén kilátások konferencia (Debrecen, Debreceni Egyetem, HU): **“Silence speaks louder: nonhuman voice and post-anthropocentric environmental storytelling in nature documentaries.”**
- **2022. október:** Posthuman Bodies & Embodied Posthumanisms: An Interdisciplinary Conference (University of Warwick, UK): **“‘Those magnetic eyes’: The nonhuman’s face and gaze in *Borne*, *Machines Like Me* and *Our Life in the Forest*.”** (Online.)
- **202. február:** Abundance and Scarcity Conference (Bordeaux, Université Bordeaux-Montaigne, FR): **“‘From nowhere, a word appears’: (linguistic) abundance and scarcity in *Oryx and Crake* and *The Dancers at the End of Time*.”**
- **2020. december:** Screen Cultures in the 21st Century, Online Conference (Debrecen, Debreceni Egyetem, HU): **“‘There’s no cure for the Internet’: Surveillance, Spectatorship and Sanctuary in *Black Mirror*.”** (Online.)
- **2020. október:** EASPOP – Encounters of the Popular Kind: Traditions and Mythologies in Dialogue, Online Conference (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, HU): **“New Gods in the Making: The Mythopoeia of *Westworld* and *American Gods*.”** (Online.)
- **2020. január:** First Debrecen Postgraduate Symposium and Workshop in English and American Studies (Debreceni Egyetem, HU): **“‘There’s no cure for the Internet’: Technological Anxiety and the Digital Sublime in *Black Mirror*.”**
- **2017. május:** A Hatvani István Szakkollégium Tavaszi Konferenciája (Debrecen, HU): **“A jelentés keresése: a nyelv és a narratíva identitásformáló szerepe az *Amerikai istenek* és a *The Dancers at the End of Time* című regényekben.”**
- **2017. április:** XXXIII. OTDK, Pécs, Bölcsészettudományi Szekció, Amerikai irodalom és kultúra tagozat: **“A Quest for Meaning – The Role of Language and Narrative in Shaping Identity in *American Gods* and *The Dancers at the End of Time*.”**

Nyilvántartási szám: DEENK/462/2025.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Novák Zsófia
Doktori Iskola: Irodalomtudományok Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10072221

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (2)

1. **Novák, Z.:** Kedvencek és kártevők: társfajok, koevolúció és az empátia határai Kazuo Ishiguro, Philip K. Dick, André Alexis és Alice Hatcher regényeiben.
Filológiai Közlöny. 68 (1), 88-115, 2022. ISSN: 0015-1785.
2. **Novák, Z.:** Rekviem egy fényes jövőért: Felügyelet, megfigyelés és menedék a Fifteen Million Meritsben.
Prae. 2020 (4), 100-112, 2020. ISSN: 1585-5112.

Idégen nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (3)

3. **Novák, Z.:** Narrating Nonhumans: Anthropomorphism and Trans-species Empathy in Our Planet and Gunda.
Pulse. 10, 1-25, 2024. ISSN: 2416-111X.
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12600874>
4. **Novák, Z.:** "If the world is dystopic, why fear an apocalypse?".
Hung. j. Eng. Am. stud. 27 (2), 309-315, 2021. ISSN: 1218-7364.
DOI: <http://dx.doi.org/10.30608/HJEAS/2021/27/2/18>
5. **Novák, Z.:** "There's no cure for the Internet" - Surveillance, Spectatorship, and Sanctuary in Black Mirror.
Focus. 12 (1), 115-131, 2020. ISSN: 1585-5228.

Idégen nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (2)

6. **Novák, Z.:** Human-nonhuman boundaries and inter-creatural empathy in Klara and the Sun, Fifteen Dogs, the Wonder That Was Ours and Do Androids Dream of Electric Sheep?
European Journal of English Studies. 27 (3), 462-482, 2024. ISSN: 1382-5577.
DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/13825577.2023.2292061>
IF: 0.4

7. **Novák, Z.:** The Prosthetic Imagination: A History of the Novel as Artificial Life by Peter Boxall

(review).

Configurations. 31 (4), 381-384, 2023. EISSN: 1080-6520.

DOI: <http://dx.doi.org/10.1353/con.2023.a912118>

IF: 0.3

További közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (4)

8. **Novák, Z.:** Smid Róbert: Az ökokritika dilemmái.

Helikon. 69 (4), 730-732, 2024. ISSN: 0017-999X.

DOI: <http://dx.doi.org/10.57226/Hel.2023.4.1>

9. **Novák, Z.:** Elmondom, tehát vagyok. (Kamasz)identitás, bullying és menekülés a Tizenhárom okom volt című regényben és adaptációjában.

Stud. litt. 58 (1-2), 243-257, 2019. ISSN: 0562-2867.

10. **Novák, Z.:** A cselédlány összetoldott meséje.

Alföld. 69 (7), 89-95, 2018. ISSN: 0401-3174.

11. **Novák, Z.:** "A jobb sosem jelent mindenkinek jobbat".

Alföld. 68 (11), 111-118, 2017. ISSN: 0401-3174.

Idegen nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (1)

12. **Novák, Z.:** A Quest for Meaning: The Role of Language and Narrative in Shaping Identity in American Gods and The Dancers at the End of Time.

Juvenilia. 7, 213-227, 2017. ISSN: 1788-6848.

Egyéb folyóiratközlemények (2)

13. **Novák, Z.:** "És ti, emberek".

1749 (*Petőfi Kulturális Ügynökség*). 2021.02.02., 1-3, 2021. EISSN: 2786-3581.

14. **Novák, Z.:** Anti-antropocentrikus útikalauz extrodæsia - Enciklopédia egy emberközpontúságot meghaladó világhoz.

Kulter.hu 2020.06.11, 1-3, 2020.

A közlő folyóiratok összesített impakt faktora: 0,7

**A közlő folyóiratok összesített impakt faktora (az értekezés alapjául szolgáló közleményekre):
0,7**

A DEENK a Jelölt által a Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudományometriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2025.08.01.

